

TIL VA FAOLIYAT VA ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Axrorov Alisher Akbarovich

falsafa doktori (PhD), dotsent, GulDU,
axrorov891115@gmail.com

Ermatorov Ixtiyor

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, GulDU,
ermatorov.ixtiyor@mail.ru

Ro'ziqulov Shohruh Ilhom o'g'li
o'qituvchi, GulDU

shohruhroziqulov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10797334>

ARTICLE INFO

Received: 04th March 2024

Accepted: 06th March 2024

Published: 08th March 2024

KEYWORDS

*sintaktika, semantika,
pragmatika, presuppozitsiya,
nutqiy akt, kommunikatsiya.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada til va faoliyatning o'rganilishi asosida shakllangan lingvopragmatika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, etnolingvis-tika, diskursiv tahlil masalalari hamda o'zbek amaliy tilshunosligida qo'lga kiritilayotgan yutuqlarga to'xtalib o'tildi.

XX asr boshlarida nutqning shakllanishi, shuningdek, o'zaro aloqa jarayonida til birliklarining qo'llanishi bilan bog'liq masalalar, asosan, nutqni til bilan taqqoslashda, ma'lumotlarni saqlash va yetkazishga mo'ljallangan belgilarning samarali tizimi sifatida tadqiq etildi. O'tgan asrning ikkinchi yarmida til haqidagi tushunchalarning faoliyatga bog'lanishiga ko'proq e'tibor berila boshladi. Boshqacha aytganda, tilning so'zlovchi va tinglovchi munosabatisiz mavjud bo'la olmasligi, ularning bir biriga ta'sirisiz, munosabatisiz nutqning o'zi ham mavjud bo'la olmasligi masalasi idrokdan amaliy faoliyatda namoyon etilishga yuz tutdi. Tilga so'zlovchi va tinglovchining o'zaro ta'siri turi sifatida qarash boshlandi. Nutqiy faoliyat subyektini psixologik va ijtimoiy tavsiflarni yetkazuvchi sifatida o'rganishga kirishildi. Ma'lumki, til va nutqqa nisbatan bunday yondashuv asosida nutqiy aktlar nazariyasi yotadi.

O'tgan asrning ikkinchi yarmida Oksford maktabining yirik vakillari Dj.Ostin, Dj. Serl, G.P. Grays va ularning izdoshlari inson tili harakatlarini tabiiy sharoitlarda o'rganishga e'tibor qaratdilar[7,65]. Bu olimlarning fikricha, tabiiy tilning asosiy maqsadi kishilar o'rtasida muloqotni ta'minlashdan iborat. Shunday qilib, lingvistik tadqiqotlar markaziga inson o'zining aloqa jarayonida ko'zlagan maqsadi, muloqotning samarali yakun topishini ta'minlovchi kommunikativ vaziyat sharoiti kabilar bilan kirib keldi. Oksford maktabi qarashlari mohiyatida mavjud olam, avvalo, kommunikativ vaziyatni hosil qiluvchi va so'zlovchining maqsadi va vazifalarini belgilovchi omil sifatida turadi. Tilshunoslikda o'tgan asrda yetakchilik qilgan struktural paradigma asta-sekinlik bilan o'z o'rnini asosiy tadqiqot obyektini nutq va uning insonga munosabatini o'rganish bo'lgan antroposentrik, etnosentrik va kommunikativ qarashlarga bo'shatib berdi. Albatta, tilshunoslikda, aslida, bir yo'nalish ikkinchisiga to'laligicha o'z o'rnini bo'shatib bermaydi. Bir yo'nalishga e'tibor kuchayib, ikkinchi yo'nalishga e'tibor biroz kuchsizlanadi. Demochimizki, tilshunoslik tarixining hamma davrlarida nutq va uning

insonga bo'lgan munosabatini o'rganish hech qachon e'tibordan chetda bo'lgan emas. Shunga ko'ra, ularni bir-biri bilan munosabatisiz hech qanday sharoitda o'rganib bo'lmaydi. Shu bilan birga, aytish kerakki, til, nutq va ularning munosabati nutqiy vaziyatsiz ham mavjud bo'la olmaydi, har qanday nutqiy muloqot o'ziga xos nutqiy vaziyatda ro'y beradi. Buni hisobga olmagan holda til va nutq, inson munosabati bo'yicha yoki, umuman, tilshunoslikka doir birorta tadqiqotni amalga oshirib bo'lmaydi. Demak, butun tilshunoslik tarixida antroposentrik, etnosentrik, kommunikativ qarashlarga tabiiy ravishda e'tibor qaratilgan bo'ladi, til, nutq va inson munosabati ishtirokisiz bu sohada tadqiqot olib borilmaydi. Shu tariqa tilshunoslikda *pragmatik tilshunoslik*, *lingvopragmatika* yoki *pragmatika* deb nomlangan yangi yo'nalish paydo bo'ldi. Atoqli tilshunos olimlar N.Mahmudov va A.Nurmonovlar o'zbek tilshunosligi ham boshqa fan sohalari singari doimo o'sish va o'zgarishda ekanligini ta'kidlar ekanlar, bu hodisani shunday izohlaydilar: "Til har biri yopiq tizim sifatida qaraladigan qat'iy sathlarga ajratildi. Lisoniy birliklarning o'zi ifodalanayotgan obyektiv borliq bilan munosabati tadqiqotdan chetda qoldi. Keyinchalik, tilni bunday o'rganish bir yoqlama ekanligi, shaklni ma'nodan uzib bo'lmasligi ma'lum bo'ldi. Natijada, lisoniy birliklarning ma'no tomoniga e'tibor kuchaydi.

Tilshunoslikda mazmuniy tadqiqotlarning kuchayishi natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, lisoniy birliklarning shakl va mazmun tomondan tavsifi ham tilni to'liq izohlashga imkon bermaydi. Lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganishgina ularning ma'nosini to'g'ri tushinishda katta imkoniyat beradi"[2, 333]. Demak, lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganishgina ularning tup sifatleri va ahamiyatini to'la ochib beradi. Bu esa lisoniy birliklarning pragmatik tomoniga qiziqishni kuchaytiradi.

Lisoniy birliklarni kontekst, vaziyatdan kelib chiqib o'rganish amaliy ehtiyoji natijasida semantika va pragmatika vujudga kelgan. Lisoniy birliklarning bu uch tomonisiz aloqa vositasi bo'lgan til o'zining to'liq talqinini topa olmaydi. Anglashiladiki, sintaktik birliklarning ham uch tomoni mavjud:

- 1) sintaktika;
- 2) semantika;
- 3) pragmatika.

Sintaktika lisoniy birliklarning shakliy munosabatlarini, ya'ni lisoniy belgilar o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Sintaktika sintaktik shakllar asosida ish ko'radi. Demak, sintaktika an'anaviy sintaksis – gap bo'laklari nomi bilan o'rganiladigan gapning sintaktik tizimiga tayanadi"[3,7]. Sintaktika lisoniy birliklar, umuman, til birliklari o'rtasidagi lisoniy aloqa. Tabiiyki, bunday aloqa mantiqqa, mazmunga tayangan holda amalga oshirilishi hech kimga sir emas, albatta. Nutqiy aloqaning bunday jihati esa semantika bilan bog'lanadi, zero lisoniy birliklarning mazmun tomonisiz samarali nutq tuzilmaydi. Sintaktika va semantikaning amaliy natijasini pragmatikada ko'rish mumkin. Negaki, har qanday nutq samarali bo'lishi uchun nutqiy vaziyatni e'tibordan qochirmaslik lozim. O'z vaziyatida qo'llanilgan lisoniy birlik nutqning samarasini ta'minlashi mumkin. Aksincha, o'z o'rni va vaziyatida qo'llanilmagan, ekspressivlikka ega lisoniy birliklar ham muloqotning samarasiz tugashiga sabab bo'lishi mumkin. Sanalgan bu uch sifatni alohida o'rganish mumkindir, ammo bir-biridan ayro tasavvur qilib ham bo'lmaydi. Tildagi bunday jihatlar bugungi kunda tilshunoslikning muhim jihatlaridan biri sanalib qolmoqda.

Shunday ekan, til shu jihati bilan o'zining nazariy va amaliy faoliyatini davr bilan hamnafaslikda takomillashtirib bormoqda. Bugungi kun o'zbek tilshunosligining taraqqiyoti

to'rtta eng muhim tendensiyalar asosida rivoj topayotgani, shulardan biri – o'zbek tilini o'rganishning amaliy bosqichida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar asosida bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisalar zamiridagi lisoniy mohiyatlarni anlab yetishga intilish olimlarimiz tomonidan e'tirof etilmoqda[1,5]. Nutqning turli ko'rinishlari ifodasi bo'lgan matn va uning qurilishini o'rganish o'zbek tilshunosligida so'nggi yillarda e'tibor kuchayayotgan yangidan yangi sohalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Natijada shaxs va til munosabatini antroposentrik nuqtai nazaridan o'rganishga e'tibor jiddiyroq tus oldi. Tilshunoslik ilmi lisoniy hodisalar mohiyatini bilish, ularning yuzaga kelish sabablarini tushunish, tahlil qilish bilan aloqador tushuncha va kategoriyalar hisobiga boyidi. "Natijada tilshunoslikning mantiq, psixologiya, bilish nazariyasi kabi kognitiv fan sohalarini hamkorligini his qilish ehtiyoji kuchaymoqda"[5,7]. Tilshunos olim D.Xudoyberganova haqli ravishda e'tirof etganidek, "Jahon tilshunosligining lingvopragmatika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika, diskursiv tahlil kabi yo'nalishlarida matn yaratilishi va idrokida shaxs omili masalasi tadqiqot obyektining markazini tashkil etadi. Mazkur sohalarining yuzaga kelishi fanda insonni yanada chuqurroq o'rganish hamda uning faoliyatini kengroq yoritish harakatlari bilan bog'liqdir"[8, 3-4].

Endi tilshunoslikda tadqiqotlar doirasi ilgari mamlakatshunoslik, qomusshunoslik, sotsiologiya, psixologiya sohalariga oid bo'lgan ma'lumotlar bilan ham boyidi. Albatta, bu bilan ilgari tilshunoslik shakliy va mazmuniy yutuqlarini yo'qotib qo'ymadi, balki tilga nisbatan yanada kengroq yondashuv yuzaga keldi. Nutqiy akt ishtirokchilarining muloqot jarayonidagi lisoniy layoqati, ularning kommunikatsiya jarayonida o'zaro ta'siri, muloqot amalga oshayotgan vaziyat, nutq adresanti va adresatining maqsadi, nutqiy etiket, til birliklarini qo'llashdagi individual xususiyatlar kabi omillarni qamrab olgan tadqiqotlar doirasi sezilarli darajada kengaydi. Biroq shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda pragmatik tadqiqotlarning aniq chegarasi belgilab olingan emas. Tilshunos olim Sh.Safarov "Nutqiy muloqotda inson faktori muhim rol o'ynaydi va bu faktor muloqot faoliyatini rejalashtirish, uni voqelantirish, uning strategiyasini amalga oshirish kabi amallarini boshqaruvchi ko'rsatkichlardan biridir"[6, 153], degan fikrni olg'a suradi. Darhaqiqat, jahon tilshunosligida tub burilish yasagan, inson omiliga yangicha yondashuvlar asosida paydo bo'lgan "Antropolingvistika jahon tilshunoslari tomonidan tilshunoslikning yangi davri deb baholanmoqda va u lingvistik semantika, pragmalolingvistika, kognitolingvistika singari tilning ichki tuzilishini so'zlovchi va tinglovchi shaxs bilan bog'lab o'rganuvchi yo'nalishlarni o'z ichiga olishi e'tirof etilmoqda. Mustaqillik sharoitida o'zbek tilshunoslarining diqqat-e'tibori struktur tilshunoslik bilan birga, antropolingvistika yo'nalishlariga qaratilganligi tahsinga loyiqdir"[4,5]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Akhrorov, A. (2019). ISSUE OF STUDYING THE" CULTURE OF SPEECH" AS A SEPARATE SCIENCE. NEWS OF THE NATIONAL UNIVERSITY OF UZBEKISTAN, 1(4).
2. Akbarovich, A. A. REFLECTION OF NATIONAL VALUES IN ARTICLES. Pedagogika, 171.
3. Ahrorov, A. (2022). O 'zbek xalq maqollarida "nutq odobi" ma'nosining ifodalanish darajasi. Uzbekistan: Language and Culture, 4(4).
4. Jurayev, J. (2022). Ахроров Алишер Акбарович. МАҚОЛЛАРДА УМУМЯШИРИН МАЪНОНИНГ ИФОДАЛАНИШИ. FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI, 11(11).

5. Akhrorov, A. A. (2020). THE ROLE AND IMPORTANCE OF FOLK PROVERBS IN THE UPBRINGING OF A PERFECT PERSON. *Theoretical & Applied Science*, (1), 42-44.
6. Akbarovich, A. A. (2023). MAQOLLARDA UMUMYASHIRIN MA'NONING NAMOYON BO 'LISH OMIL, VOSITA VA USULLARI. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(4), 163-166.
7. Эрматов, И. Р., & Турдикулова, К. (2022). "ГАП БЎЛАКЛАРИ" МАҚОМИНИНГ БЕЛГИЛАНИШМЕЗОНЛАРИ ҲАҚИДА. VARQARORLIK VA YETAKSHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(1), 190-193.
8. Эрматов, И. Р. (2022). АЛИШЕР НАВОЙНИНГ "МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН" АСАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА. *Academic research in educational sciences*, 3(1), 983-990.
9. Эрматов, И. (2022). ЛЕКСИК-ФРАЗЕОЛОГИК ТИЗИМДА ЭКВОНИМИК МУНОСАБАТЛАР. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(4), 11-17.
10. Эрматов, И. (2022). ТЕРМИНОЛОГИЯ ТИЗИМИДА ГИПОНИМИЯ ВА ЭКВОНИМИЯ ҲОДИСАЛАРИНИНГ КЕСИШУВИ. *Academic research in educational sciences*, 3(4), 173-178.
11. Ermatov, I. (2022). Hozirgi o'zbek adabiy tili (Morfemika, so 'z yasalishi, morfonologiya). *Scienceweb academic papers collection*.
12. Berdialiyev, A., & Ermatov, I. (2021). Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). T.: "TURONIQBOL" nashriyoti, 204.
13. Doniyorovich, O. R. A. (2022). TOG 'AY MUROD ASARLARIDA EVFEMIZMLAR. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND EDUCATION*, 1(4), 38-42.
14. Xudayberganova, D. (2023). Lingvokulturologiyaning Nazariy Asoslari Xususida Mulohazalar. *Miasto Przyszłości*, 43, 660-663.
15. Sharipov, F. G. (2021). CREATION OF MORPHOLOGICAL DICTIONARIES AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF UZBEK THEORETICAL MORPHOLOGY. *Bulletin of Gulistan State University*, 2021(2), 41-46.
16. Sharipov, F. G. (2022). Improvement of classification of parts of speech in modern Uzbek morphology. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 14, 16-22.
17. Sharipov, F. G., & Sharipov, J. G. (2021). THE EARLY PERIOD OF THE FORMATION OF UZBEK SCIENTIFIC LINGUISTICS IN THE MIRROR OF THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS. *Bulletin of Gulistan State University*, 2021(1), 41-46.
18. Sharipov, F. G., & Galiyev, T. F. (2021). O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFONOLOGIYAGA DOIR TALQINLARI. *Academic research in educational sciences*, 2(2), 89-94.
19. Sharipov, F. (2019). VIEWS OF AYUB GULOMOV OF WORD-FORMATION. *Bulletin of Gulistan State University*, 2019(1), 42-45.
20. Sharipov, F. G., & Toshtemirova, N. X. (2019). AYYUB GULYAMOV AND THE STUDY OF THE CASE SYSTEM IN THE UZBEK LANGUAGE. *Bulletin of Gulistan State University*, 2020(1), 58-63.
21. Sharipov, F. G., & Raupov, M. X. (2019). THE HISTORY OF LEARNING OF SOME FORMULAS IN THE UZBEK LANGUAGE. *HISTORY*, 6, 29-2019.